

بینش و روش
تاریخ
نگاری
شاهزادگان
مورخ قاجار

محمد علی برات زاده

بینش و روش در
تاریخ‌نگاری شاهزادگان مورخ قاجار

بینش و روش در
تاریخ‌نگاری شاهزادگان مورخ قاجار

محمدعلی برات‌زاده

فهرست‌نویسی پیش از انتشار کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

- سرسناسه: برات‌زاده، محمدعلی، ۱۳۵۱-
عنوان و نام پدیدآور: بینش و روش در تاریخ‌نگاری شاهزادگان
مورخ قاجار/محمدعلی برات‌زاده.
تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۹۹.
۳۹۱ ص: مصور، جدول، نمونه.
۹۵۰۰۰ ریال: 8-65-8687-600-978
فیبا
وضعیت فهرست‌نویسی: کتابنامه: [۳۵۸]-۳۷۹.
یادداشت: تاریخ‌نویسان ایرانی -- قرن ۱۳ق.
موضوع: Historians, Iranian -- 19th century
موضوع: شاهزادگان -- ایران
موضوع: Princes -- Iran
موضوع: ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۲۵۰ق.
موضوع: Iran -- History -- Qajars, 1779 - 1834
رده بندی کنگره: ۱۳۱۳DSR
رده بندی دیویی: ۰۷۴۰۷۲/۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی: ۷۵۶۲۴۷۲
اطلاعات رکورد کتابشناسی: فیبا

نشر تاریخ ایران (شرکت سهامی خاص)

تهران، خیابان فلسطین، ساختمان ۱۱۰، طبقه سوم، شماره ۳۰۴، تلفن: ۶۶۴۶۳۰۳۰

بینش و روش در

تاریخ‌نگاری شاهزادگان مورخ قاجار

محمدعلی برات‌زاده

اجرا: نشر تاریخ ایران

طرح جلد: متین حائری چاپ و صحافی: الغدیر

چاپ اول: ۱۴۰۰ تیراژ: ۱۰۰۰

شابک: ۸-۶۵-۸۶۸۷-۶۰۰-۹۷۸-۶۰۰-۸687-65-8-978 ISBN:

قیمت: ۹۵۰۰۰ تومان

حق چاپ محفوظ و در اختیار نشر تاریخ ایران است.

سخن ناشر

نشر تاریخ ایران لازم می‌داند توجه مخاطبان را به این نکته مهم جلب نماید، طبق قرار تعیین، اعلام و تعهدشده طرف قرارداد با ناشر، مسئولیت ویرایش، تصحیح و مقابله متن به عهده صاحب اثر (مؤلف، مصحح و مترجم) است و ناشر بنابر تعهداتش، حق هیچ دخل و تصرفی را در متن ندارد.

نشر تاریخ ایران

تقدیم ہے:

بہ پدر و مادرم و مدیہ بہ قلب مہربان مادرم کہ تمام ہستی ام

در قبال یک بختد رضایت اوست. فاشد تا ہستی را در افق زندگی زلال بینم.

و ہمسرم کہ وجود پاک و خالصش را می پرستم و عشق و ایثارش را بہ پاس آن ہمہ فداکاری و تلاشش از آغاز زندگی مشترک تا امروز می ستایم
و سر تعظیم فرود می آورم.

و فرزند انہم یا نسترنا، کہ قریب دو سال با آنان بودم ولی نبودنم را بیشتر احساس می کردند. بہ فرودای بہترشان می اندیشم

فهرست مطالب

۱۵	چکیده
۱۷	مقدمه
۲۳	مقالات
۲۴	سؤال و فرضیه‌ها
۲۵	تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری
۲۹	فصل اول: نگاهی گذرا به تاریخ‌نگاری عصر قاجار
۲۹	درآمد
۳۰	الف. ویژگی‌های تاریخ‌نگاری صدر قاجار
۳۴	ب. تقابل تاریخ‌نگاری سنتی و مدرن ایران در دوران قاجار
۳۵	ج. زمزمه‌های تحول تاریخ‌نگاری عصر قاجار
۳۸	عوامل موثر در تحولات تاریخ‌نگاری دوره قاجار
۳۸	الف. نقش عباس میرزا نایب‌السلطنه در تحولات تاریخ‌نگاری
۴۴	ب. اعزام محصل به فرنگ
۴۵	ج. صنعت چاپ و نقش آن در تحول تاریخ‌نگاری
۴۷	د. نقش امیرکبیر و دارالفنون و امیرکبیر در تحولات تاریخ‌نگاری
۴۹	س. روزنامه‌ها و نقش آن در آگاهی‌دادن و تحول تاریخ‌نگاری
۵۱	ص. فتحعلی آخوندزاده و نخستین نقد علمی تاریخ

- ۵۴ ع. میرزا آقاخان کرمانی و انتقاد از تاریخ‌نگاری ستی
 ۵۶ ل. مدارس جدید و نقش آن در تاریخ‌نگاری
 م. سفرنامه‌نویسی و کشفیات باستان‌شناسی و تاثیرات آن در تاریخ
 ۵۷ نگاری
 ۵۸ ن. ویژگی‌های تاریخ‌نگاری دوره ناصری و مشروطیت
 ۶۲ جمع‌بندی

فصل دوم: بررسی حیات علمی، فرهنگی و سیاسی اجتماعی شاهزادگان

- ۶۳ قاجار
 ۶۳ درآمد
 ۶۴ شیوه آموزش و تعلیم و تربیت شاهزادگان قاجار
 ۶۸ فعالیت‌ها و اقدامات علمی و فرهنگی شاهزادگان قاجار
 ۷۳ بررسی گرایش‌های سیاسی شاهزادگان قاجار
 ۹۵ الف. شاهزاده علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه
 ۹۸ ب. شاهزاده اسماعیل میرزا بن فتحعلی شاه قاجار
 ۹۹ ج. شاهزاده جهانگیرمیرزا
 ۱۰۰ ح. شاهزاده فرهادمیرزا معتمدالدوله
 ۱۱۰ خ. شاهزاده حاجی محمدطاهر میرزا مترجم پرکار عصر قاجار
 ۱۱۵ د. شاهزاده علی‌بخش میرزا قاجار
 ۱۲۱ س. شاهزاده مسعودمیرزا ظل‌السلطان
 ۱۲۲ ص. شاهزاده عباس میرزا ملک‌آرا
 ۱۲۵ ع. شاهزاده عمادالسلطنه میرزا حسینقلی سالور
 ۱۲۷ ف. شاهزاده محمدحسین بن رضا قلی قاجار
 ۱۲۹ ق. شاهزاده اسداله میرزا شهاب‌الدوله
 ۱۳۲ ل. شاهزاده عبدالحسین میرزا قاجار

- نقش ترجمه در تحولات تاریخ‌نگاری عصر قاجار ۱۴۰
- جمع‌بندی ۱۴۲
- فصل سوم: بررسی سبک تاریخ‌نگاری شاهزادگان مورخ قاجار ۱۴۵
- درآمد ۱۴۵
- شاهزاده محمود میرزای قاجار، زندگینامه ۱۴۷
- الف. سبک تاریخ‌نگاری محمود میرزا در کتاب عهد حسام ۱۵۴
- ب. شیوه تاریخ‌نگاری و اندیشه محمود میرزا در کتاب عهد حسام ۱۵۸
- ج. سبک تاریخ‌نگاری محمود میرزا در کتاب در تذکرة السلاطین ۱۶۴
- خ. سبک تاریخ‌نگاری محمود میرزا در کتاب تاریخ صاحبقرانی ۱۶۵
- د. شیوه تاریخ‌نگاری و اندیشه محمود میرزا در کتاب تاریخ صاحبقرانی ۱۶۷
- شاهزاده بهمن میرزا قاجار، زندگینامه ۱۷۱
- الف. تاریخ‌نگاری شاهزاده بهمن میرزا در کتاب شکرنامه شاهنشاهی تاریخ ششصد ساله قفقاز ۱۷۶
- ب. سبک تاریخی‌نگاری و اندیشه بهمن میرزا در تاریخ شکرنامه شاهنشاهی تاریخ ششصد ساله قفقاز ۱۸۱
- جهانگیر میرزا قاجار، زندگینامه ۱۹۱
- الف. شیوه تاریخ‌نگاری جهانگیر میرزا در تاریخ نو یا تاریخ جهانگیری ۱۹۲
- ب. عنوان شیوه تاریخ‌نگاری و اندیشه جهانگیر میرزا در تاریخ نو یا تاریخ جهانگیری ۱۹۵
- احمد میرزا عضدالدوله، زندگینامه ۲۱۳
- الف. سبک تاریخ‌نگاری احمد میرزا عضدالدوله در تاریخ عضدی ۲۱۴

- ب. سبک تاریخ‌نگری و اندیشه احمد میرزا عضدالدوله در تاریخ
عضدی ۲۱۸
- شاهزاده علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه، زندگینامه ۲۲۵
- الف. سبک تاریخ‌نگاری علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه در اکسیرالتواریخ ۲۲۹
- ب. سبک تاریخ‌نگری و اندیشه اعتضاد السلطنه در اکسیرالتواریخ ۲۴۰
- ج. سبک تاریخ‌نگاری اعتضاد السلطنه در تاریخ و سوانح و وقایع
افغانستان ۲۵۰
- د. سبک تاریخ‌نگری و اندیشه اعتضاد السلطنه در تاریخ و سوانح
و وقایع افغانستان ۲۵۴
- ه. اندیشه‌های نوگرایانه و تجددخواهانه اعتضاد السلطنه در «فلک
السعاده» ۲۵۷
- شاهزاده نادر میرزا قاجار، زندگینامه ۲۶۲
- الف. شیوه تاریخ‌نگاری نادر میرزا قاجار در تاریخ و جغرافیای
دار السلطنه تبریز ۲۶۶
- ب. بررسی سبک تاریخ‌نگری و اندیشه نادر میرزا در تاریخ و
جغرافیای دار السلطنه تبریز ۲۸۵
- جلال‌الدین میرزا قاجار، زندگینامه ۳۱۴
- الف. بررسی سبک تاریخ‌نگاری جلال‌الدین میرزای قاجار در نامه
خسروان ۳۱۶
- ب. بررسی سبک تاریخ‌نگری و اندیشه جلال‌الدین میرزای قاجار
در نامه خسروان ۳۲۴
- مسعود میرزا ظل السلطان، زندگینامه ۳۴۲
- الف. سبک تاریخ‌نگاری مسعود میرزا ظل السلطان در تاریخ
مسعودی ۳۴۷
- ب. سبک تاریخ‌نگری و اندیشه ظل السلطان در تاریخ مسعودی ۳۶۱

فهرست مطالب ۱۳

۳۷۴	ویژگی‌های مشترک تاریخ‌نگاری شاهزادگان مورخ قاجار
۳۸۷	جمع‌بندی
۳۸۹	نتیجه‌گیری
۳۹۳	مراجع
۳۹۳	الف. نسخ خطی
۳۹۴	ب. منابع اصلی
۴۰۲	ج. پژوهش‌ها
۴۱۰	د. مقالات
۴۱۳	ه. پایگاه و منابع اینترنتی
۴۱۳	و. منابع لاتین، (انگلیسی)
۴۲۷	نمایه

چکیده

در بررسی روند تاریخ‌نگاری عصر قاجار و تحلیل ویژگی‌های سبک تاریخ‌نگاری آن برهه، مطالعه تواریخ شاهزادگان مورخ حائز اهمیت است. شاهزادگان قاجار بعنوان یکی از طبقات این جامعه نقش‌های متعددی در زمینه‌های سیاسی و فرهنگی و اجتماعی ایفا کرده‌اند. برغم کلی‌گویی‌ها در مورد ابتدال و مفت‌خوری و لا ابالی‌گری شاهزادگان بررسی‌های دقیق و مستند تاریخی نشان‌دهنده نقش‌آفرینی این شاهزاده‌ها در برخی حوزه‌های علمی است.

با توجه به اهمیت بررسی پایگاه شاهزادگان، پایان‌نامه حاضر درصدد بررسی جایگاه شاهزادگان قاجار در تاریخ‌نگاری این دوران است. این پژوهش به شیوه توصیفی و تحلیلی نگاشته شده و تلاش شده از طریق بررسی زندگینامه و آثار شاهزادگان قاجار و با تکیه بر تحلیل محتوای آثار تاریخ‌نگارانه و غیرتاریخ‌نگارانه آنان سهم‌شان در تاریخ‌نگاری این دوره مشخص گردد.

دستاوردهای این پژوهش نشان می‌دهد که پایگاه طبقاتی و آموزش و مهارت ویژه شاهزادگان و آشنایی با زبان‌های بیگانه و گرایش‌های سیاسی آنان نقش مهمی در تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگری و شیوه نگرش و اندیشه تاریخی این شاهزادگان داشته و در مجموع اهمیت آنان در روند تاریخ‌نگاری دوره قاجار را نمی‌توان نادیده گرفت.

واژه‌های کلیدی: تاریخ‌نگاری قاجار، شاهزادگان مورخ، ترجمه. تحولات تاریخ‌نگاری.

مقدمه

تاریخ‌نگاری به بررسی شیوه نگارش و شیوه نگارش تاریخ می‌پردازد. تاریخ‌نگاری ایرانی در طول دوران تاریخی ایران دارای تداوم بوده است. به نظر می‌رسد تا قبل از دوران مشروطه تاریخ‌نگاری ایران با فراز و نشیب‌های تقریباً مسیر یکسانی داشته است. شاید بتوان گفت: که زمینه تحول تاریخ‌نگاری ایران در دوره قاجار و در عصر ناصری فراهم شد. البته زمینه‌های آن از قبل فراهم شده و با دوره‌های ما قبل متفاوت خواهد بود.

موضوع رساله حاضر بررسی ویژگی‌های تاریخ‌نگاری شاهزادگان مورخ قاجار است. و از جمله موضوعاتی است که به شکل منسجم مورد توجه قرار نگرفته است. در هیچ دوره‌ای تاریخی ما این تعداد شاهزادگان مورخ که در دوره قاجار داریم، نداشته‌ایم. فقط اندک نگاهی شاهزادگان تیموری به تاریخ‌نگاری داشته‌اند، که قابل مقایسه با دوره قاجار نیست. شاهزادگان مورخ قاجار از شاخصه‌ها و ویژگی‌های ممتاز تاریخ‌نگاری دوره قاجار هم از نظر تعداد و هم از نظر کیفیت هستند. شاید تعلیمات و آموزش عباس‌میرزا و توجه خاص او به تاریخ و نوگرایی و تجدد یا علاقمند بودن شاهان قاجاری به تاریخ‌نگاری از موجبات گسترش تاریخ در میان شاهزادگان بوده باشد. نگارنده از بهمن ۱۳۹۵ با مشورت با استاد راهنمای محترم موضوع را انتخاب و از همان برهه بررسی‌های منابع آن آغاز شد. موضوع شگفت عدم پرداختن

مورخین به شاهزادگان مورخ به‌خصوص مغضوبین درگاه سلطنت بود که گاهگاهی زندگی آنان را در هاله‌ای از ابهام فرو می‌برد. نگارنده کوشید تا از همه منابع و پژوهش‌های داخلی و خارجی با وجود همه کمبودها و محدودیت‌های منابع به موفقیت دست یابد. برغم این گاهی دسترسی به منابع خطی و یا سنگی و یا حتی منابعی که عمرشان به بالای صد سال می‌رسید با عدم همراهی روبرو بود که گریزناپذیر می‌نمود.

در این پژوهش نگارنده بر آن است تا تلاش و کوشش شاهزادگان مورخ قاجار را در زمینه تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگری و بررسی نماید. البته تأکید این رساله بر شاهزادگان مورخ شاخص قاجاری که دارای آثار ممتاز و برجسته هستند؛ می‌باشد. نگارنده در حد توان کوشید تا این شاهزادگان مورخ را شناسائی کند. البته بعد از این مرحله، دست‌یابی به کتب تاریخی مورخان و شاهزادگان مشکل می‌نمود. گاهی فی‌المثل کتب تاریخی این شاهزادگان در کتابخانه استکی نه‌بندان یا... بود که عجیب می‌نمود. یا همه مورخان بطور مفصل به زندگی و اقدامات و فعالیت‌های عباس‌میرزا پرداخته بودند؛ اما هیچ کس به این مطلب اشاره ننموده بود که این شاهزاده خودش مورخ و مترجم است؛ و در این زمینه دست به تألیف و ترجمه زده است. رساله حاضر از سه فصل تشکیل شده است.

مقدمه و مبانی پژوهش حاوی: بیان مسأله، پرسش‌ها و فرضیه‌ها، اهداف و ضرورت و روش شناسی، پیشینه پژوهش و مفاهیم ویژه است.

فصل اول به بررسی تاریخ‌نگاری دوره قاجاریه بطور اجمال پرداخته شده است ویژگی‌های تاریخ‌نگاری صدر قاجار، تقابل تاریخ‌نگاری سنتی و مدرن ایران در دوران قاجار، زمره‌های تحول تاریخ‌نگاری عصر قاجار و در ادامه به عوامل تحول در تاریخ‌نگاری پرداخته شده است؛ مانند: نقش عباس‌میرزا نایب‌السلطنه، اعزام محصل به فرنگ، صنعت چاپ، نقش دارالفنون و امیرکبیر، روزنامه‌ها، فتحعلی‌آخوندزاده، میرزا آقاخان کرمانی، مدارس جدید،

سفرنامه‌نویسی و کشفیات باستان‌شناسی و در پایان به‌ویژگی‌های تاریخ‌نگاری دوره ناصری و مشروطیت پرداخته شده است.

فصل دوم عنوان این فصل بررسی حیات علمی و فرهنگی و سیاسی و اجتماعی شاهزادگان قاجاری است. در این فصل کوشیده شده است، جایگاه تعلیم و تربیت شاهزادگان قاجار و نقش آنان در ارتقای علم و دانش در دوره مذکور و نقش شاهزادگان در ترجمه و شاهزادگان مترجمی چون: شاهزاده علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه، شاهزاده جهانگیر میرزا، شاهزاده فرهاد میرزا معتمدالدوله، شاهزاده حاجی محمدظاهر میرزا، شاهزاده علی‌بخش میرزا قاجار، شاهزاده مسعودمیرزا ظل‌السلطان، شاهزاده عباس میرزا ملک‌آرا و شاهزاده محمد حسین قاجار، شاهزاده اسداله میرزا شهاب‌الدوله شاهزاده عبدالحسین میرزا قاجار، معرفی و آثار آنان مورد بررسی قرار گیرد.

فصل سوم عنوان این فصل بررسی ویژگی‌های تاریخ‌نگاری شاهزادگان مورخ است. در این فصل به زندگینامه، آثار و شیوه تاریخ‌نگاری و اندیشه تاریخ‌نگری شاهزاده‌هایی از قبیل محمودمیرزا، بهمن میرزا، جهانگیرمیرزا، احمدمیرزا عضدالدوله، علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه، نادرمیرزای قاجار، جلال‌الدین میرزا قاجار و مسعودمیرزا ظل‌السلطان پرداخته شده است و در نهایت ویژگی‌های مشترک تاریخ‌نگاری شاهزادگان مورخ قاجار مضبوط گردیده است. فهرست اسامی و آثار برخی شاهزادگان قاجار نیز که به بررسی شیوه تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگری آنان پرداخته نشد در انتهای فصل آمده است که شایسته بررسی جداگانه است.

وایسین قسمت رساله حاضر به نتیجه اختصاص دارد که در واقع چکیده‌ای از جمع‌بندی‌هایی است که در پایان هر فصل آورده‌ایم؛ و پاسخ به پرسش و اثبات فرضیه‌ها است که در آغاز پژوهش مطرح شده است. آنچه در پایان باید گفت این است که املاء نوشته است که غلط ندارد. پژوهش حاضر نیز خالی از نقص و عیب نیست و صمیمانه تقاضامند است که

پژوهشگران ارجمند یاری‌ام رسانده تا نقایص این پژوهش برطرف گردد. در پایان بر خود لازم می‌دانم از تمامی کسانی که راهنمایی کردند، و مشوق و یاری رسان حقیر در این پژوهش بودند، به ویژه از راهنمایی استادانه دانشمند شهیر استاد خانم دکتر زهرا علیزاده بیرجندی که مرا استاد راهنما در این پژوهش بودند، سپاس بی‌کران دارم. همچنین از مساعدت و زحمات استاد دکتر مجتبی خلیفه که منت گذارده استاد مشاور این پژوهش بودند کمال امتنان را دارم. از کارمندان کتابخانه و مرکز اسناد دانشگاه بیرجند به‌خصوص مساعدت‌های بی‌دریغ خانم دکتر لیلی سیفی ریاست محترم کتابخانه، کارکنان کتابخانه‌های شهید بهشتی، امام رضا، فردوسی و فرهنگ هنر قاین که همراه من بودند سپاس بیکران دارم. جا دارد از همکلاسی و دوست گرانقدرم دکتر علی سوزنچی کاشانی معاونت محترم کتابخانه آستان قدس رضوی که بر اثر مساعدت‌های ایشان همیشه خود را در کتابخانه آستان قدس رضوی راحت احساس می‌نمودم؛ و از اساتید ادبیات فارسی که در قرائت و مفهوم نشرهای مرتبط با پژوهش یاری‌ام رساندند، دکتر ابراهیم اسداللهی بزرگوار و برادر خانمم دکتر حسن سعادت فر که ویراستاری ادبی نوشته مزبور را نیز بعهده داشته کمال سپاس و قدردانی بیکران دارم. از استاد ارجمند تاریخ دکتر جهانبخش فرهنگ که علی‌رغم کسالت همیشه پاسخگویم بودند، سپاس ویژه تقاضای شفای عاجل و بهروزی را از خداوند متعال برای ایشان دارم.

در منابع تاریخی عصر قاجار و کتب تذکره و کتب شرح حال رجال نام آور، شرح احوال تعداد زیادی از شاهزادگان آمده است. موضوع کثرت شاهزادگان قاجار حتی در رساله‌ها و آثار انتقادی هم مطرح شده است. اما در این بین شاهزادگانی نیز وجود دارند که صاحب تالیفات و آثار قلمی نظیر سفرنامه، خاطرات، و آثار علمی و کتب تاریخی‌اند. در کنار مورخان مشهوری مانند: محمدتقی ساروی، میرزا محمدتقی مستوفی تبریزی، عبدالرزاق بیگ دنبلی، محمدصادق وقایع‌نگار مروزی، خاوری شیرازی، محمدجعفر حقایق‌نگار

خورموجی و محمدحسن خان اعتمادالسلطنه عده‌ای از شاهزادگان قاجاریه نیز دست به نگارش رخدادهای تاریخی زده‌اند. و آثار متعددی به منصفه ظهور رسانیده‌اند. برخی از شاهزادگان مورخ و اندیشمند معروف قاجار عبارتند از:

۱. نادر میرزا قاجار که به سه زبان عربی و فارسی و ترکی مسلط بوده؛ نویسنده: *تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز، اطعمه خوراکی‌های ایران، نوادر نادری* در امثال عرب و یک کتاب در مورد لغات عربی که به تشریح اعضای انسان در آن پرداخته است؛

۲. محمود میرزا نویسنده: *تاریخ صاحبقرانی، مرآت محمدی، دلق محمودی و بیان‌المحمود؛ و...*

۳. عباس میرزا ملک‌آرا نویسنده: *شرح حال عباس میرزا ملک‌آرا؛*

۴. علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه نویسنده: *اکسیرالتواریخ، فلک‌السعادة و کتاب فتنه باب؛*

۵. امام‌قلی میرزا نویسنده: *کتاب انشاء؛*

۶. جهانگیر میرزا نویسنده: *کتاب تاریخ نو؛*

۷. جلال‌الدین میرزا نویسنده: *نامه خسروان؛*

۸. فرهاد میرزا نویسنده: *جام جم، منشآت و...*

۹. احمد میرزا عضدالدوله نویسنده: *تاریخ عضدی؛*

۱۰. عباس میرزا نایب‌السلطنه نویسنده: *ناپلئون و ایران؛*

۱۱. بهمن میرزا نویسنده: *شکرنامه شاهنشاهی، تاریخ ششصدساله قفقاز؛*

۱۲. علی میرزا قاجار نویسنده: *شاهان و زنان فراموش شده؛*

از آنجایی که در تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نویسی تنها کتاب‌های تاریخی مورد بررسی قرار می‌گیرند. در این گونه پژوهش‌ها سفرنامه‌ها، خاطرات، وقایع نامه‌ها، کتاب‌های جغرافی و تذکره‌های ادبی اگرچه دارای اهمیت‌اند، اما از بررسی‌ها کنار می‌مانند. اما اهمیت تاریخ‌نویسی شاهزادگان قاجار به این دلیل

است که این شاهزادگان به دلیل و ابستگی به حکومت موانع سیاسی و دولتی و حکومتی را در تاریخ‌نویسی براحتمی می‌توانستند پشت سر بگذرانند؛ و به دلیل اینکه اغلب در دستگاه‌های دیوانی کار می‌کردند، از بسیاری از وقایع و اخبار آگاهی داشته و یا از افرادی بدون واسطه اطلاعات می‌گرفتند و یا خودشان در بطن برخی وقایع بوده‌اند. در این مجال ما بیشتر به شاهزادگان مورخ شاخص قاجاریه پرداخته‌ایم؛ علاوه بر توجه به سبک اثر، زبان و اندیشه‌های تاریخی، فهم و اندیشه آنان از تاریخ و نیز دیدگاه‌ها و محتوا و محوریت گزارش‌های تاریخی آنان و ارزش و اعتبار مورخ رادر قیاس با دیگر مورخین آن زمان سنجیده خواهد شد.

اهداف آشنایی با آثار قلمی و دستاوردهای علمی شاهزادگان قاجاری؛
- شناسایی سبک و روش تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری شاهزادگان مورخ؛

- ارزیابی عوامل موثری چون محیط فرهنگی و پایگاه اجتماعی و طبقاتی و تحولات سیاسی در سبک تاریخ‌نگاری شاهزادگان مورخ.
در زمینه تاریخ‌نگاری شاهزادگان قاجارکتبی مقاله و پایان نامه‌ای که این موضوع را مستقلاً بررسی کرده باشد یافت نشد؛ اما در برخی منابعی که نام برده می‌شود به آن اشاره شده است. برخی از آنان عبارتند از:

کتاب /شرف‌التواریخ، اثر محمد تقی نوری. کتاب اشرف التواریخ اطلاعات بکری در مورد شاهزادگان قاجار در اختیار ما می‌گذارد. و در سنجش با منابع دوره خود منبعی «دست یکم» در این باره به شمار می‌رود. البته نویسنده از منابع خود یاد نمی‌کند و خواننده را بدین گمان می‌اندازد که نویسنده /شرف‌التواریخ این اطلاعات بسیار را از گوشه و کنار گرد آورده است.

مقالات

۱. «بررسی شیوه تاریخ‌نگاری شاهزاده علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه» نویسنده: زهره امیری؛
۲. «جستاری در نسخه خطی تذکره السلاطین محمود میرزا قاجار» نویسنده: انور خالندی؛
۳. «تاریخ‌نگاری نادر میرزای قاجار» نویسندگان: محمد علی چلونگر و سجاد حسینی؛
۴. «پورخاقان و اندیشه بازیابی تاریخ ملی ایران جلال الدین میرزا و نامه خسران» نویسنده: عباس امانت؛
۵. «تاریخ‌نویسی شاهزادگان قاجار نمونه‌ای از نسب نامه ایل قاجار» نویسنده: دکتر سیما سالور. در این مقاله ضمن معرفی نسخه و محتوای فصول آن و با توجه به اینکه بحث محوری این اثر نسب نامه ایل قاجار است؛ به بررسی نسب نامه و تحلیل اختلاف‌ها و شباهت‌های تاریخ‌نویسی امام قلی میرزا با نوشته‌های دیگر شاهزادگان در مورد نسب قاجار پرداخته است. این اثر ارتباط چندانی با پایان نامه حاضر ندارد، زیرا نگارنده در این پایان نامه فراتر از بحث نسب‌شناسی عمل کرده و مقاله خانم سالور و دیگران مطالعه موردی پیرامون نسب نامه ایل قاجار و یا با محوریت آثار شاهزادگان قاجار است؛ و از این نظر با پایان نامه حاضر متفاوت است. دیگر مقالات کار شده هم پیرامون یک شاهزاده یا یک اثر تاریخی است در حالی که در پایان نامه حاضر به آثار شاخص شاهزادگان و تحلیل و سبک روش تاریخ‌نگاری آثار شاهزادگان شاخص پرداخته شده است، متغیرهای مورد بررسی نیز این پایان نامه را از سایر کارهای انجام شده متمایز می‌کند.

سؤال و فرضیه‌ها

چه عواملی در ویژگی‌های تاریخ‌نگاری شاهزادگان مورخ تاثیر گذار بوده است؟

فرضیه‌ها:

۱. پایگاه اجتماعی و طبقاتی و ویژگی‌های شخصیتی و توانمندی‌های علمی این شاهزادگان در تاریخ‌نگاری آنان تاثیرگذار بوده است.
۲. تحولات اجتماعی و رخدادهای سیاسی مثل نهضت ترجمه و تحولات اروپا و... در تاریخ‌نگاری شاهزادگان مورخ تاثیرگذار بوده است.
۳. محیط فرهنگی برخی شاهزادگان مثل سکونت در دارالسلطنه تبریز و مسافرت به اروپا و... در تاریخ‌نگاری آنان تاثیرگذار بوده است.

این تحقیق می‌تواند اطلاعاتی را برای آشنایی بیشتر طالبان علم با اوضاع تاریخ‌نگاری قاجاریه با تکیه بر شاهزادگان قاجار در اختیار آنان قرار دهد. همچنین بایستی باشد برای تجزیه و تحلیل دیگر کتب تاریخی دوره قاجار. همچنین جهت مطالعه سایر اقشار مردم مفید می‌باشد.

روش جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش کتابخانه‌ای بوده؛ و نگارنده با مطالعه کتب تاریخی که شاهزادگان قاجار مؤلف آن بوده‌اند و کتبی که به تحلیل و نقد تاریخ‌نگاری ایران در دوره قاجار پرداخته مطالب مربوط را فیش برداری نموده است و سپس به تبیین موضوع پرداخته و در نهایت آن‌ها را طبقه‌بندی کرده و نکات ادبی و تاریخی و سیاسی و اجتماعی آن را تبیین نموده است و سپس به شرح و تحلیل تاریخ‌نگاری این مورخین پرداخته است. روش پژوهش حاضر از نوع توصیفی و تحلیلی و تبیینی بوده است.

جنبه نوآوری این پایان‌نامه: تبیین عوامل موثر در سبک تاریخ‌نگاری شاهزادگان قاجاری و متغیرهای مورد مطالعه در این پایان‌نامه است که به این متغیرها در فرضیات اشاره شده است.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری

اگر تاریخ را سرگذشت جامعه بشری بدانیم تاریخ‌نویسی ثبت وقایع برجسته با قید زمان و وقوع آن است.^۱ به عبارت دیگر تاریخ، دانشی است که درباره انسان سخن می‌گوید اما انسان در زمان^۲. و با تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگری متفاوت است؛ چون تاریخ‌نویسی و منابع تاریخ‌نویسی موضوع بررسی تاریخ‌نگاری است، برخی تاریخ‌نگری را با تاریخ‌نگاری یکی و برخی همه آن را جداگانه مطرح می‌کنند. تاریخ‌نگری در مفهوم دقیق خود بخشی از تاریخ‌نگاری است. نسبت تاریخ‌نگری با تاریخ‌نگاری عموم و خصوص منطبق است.^۳ در واقع تاریخ‌نگاری تاریخ، تاریخ است؛ در واقع تاریخ علم تاریخ است نه تاریخ تاریخ. تاریخ‌نگاری نشان دادن سیر تحول و منظور و مفهوم تاریخ در اندیشه و برداشت تاریخ نگاران گروه یا دوره خاص و توصیف منشأ رشد و انحطاط صور بیان ادبی بکار رفته در ارائه مباحث تاریخی و هم بحث ادبیات بکار رفته در تاریخ‌نویسی را مد نظر قرار داده و البته تاریخ‌نگاری به این امر می‌پردازد و هم منظور و مفهوم تاریخ، ولی همه تاریخ‌نگاری این نیست. برخی تاریخ‌نگاری را با تاریخ‌نویسی یکی دانسته‌اند. دکتر زرین کوب تاریخ‌نگاری را جمع و نقد اسناد و تحلیف آن می‌داند. اول علم تاریخ پیدا شده و سپس تاریخ‌نگاری پدید آمده و خود علم تاریخ را دست‌مایه بررسی قرار داده‌اند. در واقع تاریخ نگار به دنبال این است که این منابع تاریخی مکتوبی که مورخان در طول تاریخ نوشته‌اند تحت تأثیر چه گفتمان‌های ایجاد شده است. سبک و

۱. مفتخری، حسین «تاریخ‌نگری، فلسفه نظری تاریخ» گفتاری در باب تاریخ‌نگاری و روش شناسی تاریخی، به‌اهتمام گروه روش شناسی و تاریخ‌نگاری پژوهشکده تاریخ اسلام، تهران، ۱۳۹۳ صص ۲۰، ۲۱.

۲. حضرتی، حسن و برومند عباس، گفتگوهایی در باب تاریخ‌شناسی و تاریخ‌نگاری، پژوهشکده تاریخ اسلام، تهران، ۱۳۹۱، ص ۲۷.

۳. مفتخری، حسین «تاریخ‌نگری، فلسفه نظری تاریخ» گفتاری در باب تاریخ‌نگاری و روش-شناسی تاریخی، صص ۲۱، ۱۸.

ویژگی‌های صوری آن چه بوده است. چه تغییر و تحولی پیدا کرده است. نگرش تاریخی مورخ به تاریخ و هستی چه بوده. و علم تاریخ از نظر مورخ چه جایگاهی داشته است. تاریخ‌نویسی راویان آن دودمانی بوده یا ساده‌نگاری یا محلی و ملل و محفل بوده. این‌ها جزء تاریخ‌نگاری است اما بخش مهم‌تر آن اندیشه بیانی مورخ است که به صورت نهفته در لایه‌های زیرین اثر وجود دارد که باید مورخ آن را استخراج کند.^۱

ابوریحان بیرونی مورخین را به سه دسته تقسیم می‌کند.

۱. گروهی که حقیقت تاریخی را بدلیل ترس جرأت نمی‌کنند بیان کنند و مماشات می‌کنند و با این که نزدیک به حادثه بودند چیزی برای ما نقل نکرده‌اند؛

۲. دسته دیگر که اصلاً اطلاعی از حادثه نداشته‌اند؛

۳. دسته سوم کسانی‌اند که درک عقلانی تاریخی نداشته‌اند.^۲

حال شاید بتوان چنین گفت: که تحقیق تاریخ یک فرآیند مکانیکی نیست نگارش تاریخ حداقل یک مهارت و در بهترین شکل یک هنر است؛ از این رو نگارش تاریخ نمایش مهارت‌ها و دیدگاه‌های فردی است.^۳ و میزان اعتماد مورخان به آثارشان به میزان اعتماد سیاستمداران به سیاست‌شان است.^۴ تاریخ‌نگاری منبع بالقوه‌ای برای مشروعیت و انتقاد است، نه صرفاً به این دلیل که می‌تواند برداشت‌های و نسخه‌های خاصی را برای بازسازی گذشته ممکن سازد؛ بلکه به این خاطر که می‌تواند برداشت‌های ذهنی را درباره زمان و تغییر

۱. همان، صص ۲۱-۱۹.

۲. حضرتی و برومند، گفتگوهایی در باب تاریخ‌شناسی و تاریخ‌نگاری، ص ۱۵۱.

۳. بایلین برنارد، تاریخ آموزی تاریخ‌نگاری، ترجمه مرتضی نورانی، پژوهشکده تاریخ اسلام، تهران، ۱۳۸۹، ص ۷۵.

۴. رابینسن، جیس اف، تاریخ‌نگاری اسلامی، ترجمه مصطفی سبحانی، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۸۹، ص ۲۸۴.

و چگونگی ارتباط افراد با حکومت و چگونگی ارتباط حکومت با آنها را بازتاب دهد.^۱ در سنوات گذشته در تاریخ‌نگاری رویدادهای زندگی نخبگان شهری و مصرف‌گرا دید معنا محسوب می‌شود در حالیکه رویدادهای زندگی تولیدکنندگان رعایای روستایی (شهری) گله‌داران و ولگردان شهری و راهزنان از اهمیت کمتری برخوردار بوده. تاریخ را غالباً افراد مهمی می‌ساختند که در شهرها زندگی می‌کردند.^۲ برای همین ما به دنبال تحلیل وقایع تاریخی هستیم. البته نه برای میج‌گیری و گیرانداختن، برای روشن کردن درون تیره هر امری. هر پدیده‌ای داری یک درون تیره است و ما هیچ چیز واضحی نداریم. مورخ باید درون تیره هر امری را روشن کند و پشت سر جماعت و توده‌ها راه نمی‌افتد؛ کار خودش را انجام می‌دهد. یعنی روشن‌گری می‌نماید.^۳ می‌توان چنین گفت: انتهایی برای نوشتن تاریخ وجود ندارد؛ چون پرسش‌های جدیدی پیش می‌آید، تکنیک‌های نوگسترش می‌یابد، اطلاعات جدید کشف می‌شود و نسل‌های بعدی باید چنین روایت‌هایی را به گونه دیگر نقل کنند.^۴

۱. همان، صص ۲۰۶-۲۰۷.

۲. همان، ص ۲۱۸.

۳. ترابی فارسانی، «تاریخ‌نگاری از پایین، پارادایمی نوین در تاریخ‌نگاری» گفتاری در باب تاریخ‌نگاری و روش‌شناسی تاریخی، تاریخ اسلام، صص ۳۰۵-۳۱۷، ۱۳۹۳، ص ۳۱۲.

۴. بایلین، تاریخ آموزشی تاریخ‌نگاری، ص ۸۴.